

לאמיתות אלו, שכן לדעתו בני אדם מסוימים נולדו לשלוט, ואחרים – להישלט.

היגדים מהפכניים אינם קסם הפועל בן לילה. כפי שהסביר הרמב"ם ב'מורה נבוכים', בני האדם זקוקים לזמן רב כדי להשתנות. התורה מתפקדת בתוך שדה הזמן. היא לא ביטלה את העבדות, אך התניעה סדרה של התפתחויות – הבולטת בהן היא השבת, המשעה את כל היררכיות הכוח ומקנה לעבדים יום חופש שבועי – שעתידות היו, בחלוף דורות רבים, לבטל את העבדות כליל. תומס ג'פרסון, דוברו המהולל של השוויון, היה בעל עבדים. העבדות בוטלה בארצות הברית רק בשנות השישים של המאה ה־19, ואפילו אז הדבר עלה במלחמת אזרחים. וכפי שהראה אברהם לינקולן, תומכי העבדות ומתנגדיה כאחד מצאו בתנ"ך צידוקים לעמדתם. אבל בסופו של דבר אנשים משתנים, וזה קורה בזכותם של רעיונות שנזרעו לפני עידן ועידנים בנפש המערבית.

מה בדיוק אמור בפרק הראשון בתורה?

תחילה יש לציין שזה איננו היגד בודד, אמירה נטולת הקשר. זהו כתב פולמוס ומחאה נגד דרך מסוימת להבנת העולם. כל המיתוסים העתיקים תיארו את היווצרות העולם כמאבקי שליטה בין אלים. התורה שוללת לחלוטין את דרך החשיבה הזאת. אלוהים מדבר – והעולם בא לידי הוויה. על פי הסוציולוג הדגול בן המאה ה־19 מקס ובר, זה היה סופו של המיתוס והולדת הרציונליזם המערבי.

חשוב מכך, סיפור בראשית יצר דרך חדשה של חשיבה על העולם. בעולם העתיק של המיתוס, כמו גם בעולם המודרני

פרשת
בראשית

ראשית הצדק

יש מילים המשנות את העולם. וביניהן, אין מתחרות לשני פסוקים אלה מהפרק הראשון בתורה:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמּוּתֵנוּ, וְיִרְדּוּ בְּדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ עַל הָאָרֶץ.
וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ,
בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ;
זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם (בראשית א, כו-כז).

זהו אולי הרעיון המהפכני ביותר בכל תולדות המחשבה המוסרית והפוליטית. הוא הבסיס לציוויליזציה המערבית, על הדגש הייחודי שהיא שמה ביחיד ובשוויון. הוא העומד מאחורי מילותיו של תומס ג'פרסון בהכרזת העצמאות האמריקנית, "אנו סבורים שאמיתות אלה ברורות מאליהן, שהרי כל בני האדם נבראו שווים, ובוראם העניק להם זכויות שאין ליטול מהם...". הרי אמיתות אלו לא היו ברורות מאליהן כלל ועיקר. אפלטון היה מכריז עליהן כאבסורד גמור, שהרי בעיניו החברה האנושית חייבת להתחלק למעמדות על פי המיתוס המחלק את בני האדם לאנשי זהב, אנשי כסף ואנשי ארד. גם אריסטו היה מתכחש

של המדע, נודע מעמד מרכזי לרעיון הכוח, העוצמה, האנרגיה. וזהו הדבר שחסרונו מהדהד בפרק א' של ספר בראשית. אלוהים אומר "יהי" – ויש. שום דבר אינו מסופר פה על כוח, התנגדות, כיבוש או משחק כוחות. במקום כל זה, מילת המפתח של הסיפור, המופיעה בו שבע פעמים כדרך של מילות מפתח בתורה, היא מילה לגמרי בלתי צפויה. המילה היא "טוב".

"טוב" היא מילה מוסרית. התורה אומרת לנו בפרקה הראשון דבר רדיקלי. משמעות המילה "תורה" היא הדרכה, הוראה – והמציאות שהתורה משמשת לה מדריכה ומורה היא מציאות מוסרית ואיתת. השאלה שספר בראשית מבקש לענות עליה איננה "איך נוצר העולם?" אלא "איך אם כן ראוי שנחיה?". זהו שינוי הפרדיגמה המשמעותי ביותר שהתורה מחוללת. העולם שאלוהים ברא ושנחנו מיישבים אינו סובב סביב כוח ושליטה אלא סביב האבחנה בין טוב ורע.¹ לראשונה, הדת נעשתה איתת. אלוהים מתעניין בצדק, ברחמים, בנאמנות, בחסד, בכבודו של הפרט ובקדושת החיים.

עיקרון זה, שפרק א' בספר בראשית אמור בהקשר פולמוסי, חיוני להבנת הרעיון שאלוהים ברא את האדם בצלמו וכדמותו. קוראיה הקדומים של התורה הכירו היטב את הביטויים הללו. הם היו שכיחים בציוויליזציות הגדולות הראשונות, מסופוטמיה ומצרים. במקומות הללו היו אומרים על אנשים מסוימים שהם בצלם אלוהים. אלה היו מלכיהן של ערי המדינה המסופוטמיות, ופרעוני מצרים. קשה לדמיין, על רקע אותם ימים, אמירה רדיקלית יותר מן האמירה שלא רק מלכים ושליטים עשויים בצלם אלוהים, אלא כולנו כאלה. אפילו בימינו זהו רעיון נועז: על אחת כמה וכמה בעידן של שליטים אבסולוטיים וכוח אבסולוטי.

לאור זאת, צמד הפסוקים שציטטנו בראש דברינו, יותר משהוא הצהרה מטאפיזית על טבע האדם, הוא מחאה פוליטית נגד אבני היסוד של החברות ההיררכיות, המעמדיות והמרוכדות, בעולם העתיק ובעולם המודרני כאחד. עובדה זו היא ההופכת את רעיון האדם-בצלם-אלוהים לרעיון המתסיס ביותר בתורה. במובן יסודי ועמוק, כולנו שווים בכבוד האדם שלנו ובערכנו המוחלט, כי כולנו, בני כל הצבעים, התרבויות והאמונות, עשויים בצלם אלוהים.

רעיון דומה מופיע בהמשך התורה, והפעם הוא אמור בעם ישראל, כאשר אלוהים מזמין אותו להיות ממלכת כוהנים וגוי קדוש (שמות יט, ו). בכל עם בימי קדם היו כוהנים, אבל שום עם לא היה "ממלכת כוהנים". בכל הדתות היו אנשים קדושים, אבל שום דת לא טענה שהיא אומה שכל אחד מבניה קדוש. גם רעיון זה זקוק היה לזמן כדי להתממש. לכל אורך תקופת המקרא היו בעם ישראל היררכיות. היו כוהנים וכוהן גדול, אליטת קודש. אבל אחרי חורבן בית שני כל תפילה נחשבה לקורבן, כל בעל תפילה היה ככוהן, וכל בית כנסת – מקדש מעט. בעומקה, מעט מתחת לפני השטח שלה, התורה דוגלת בשוויוניות, וחכמינו ידעו זאת וקיימו זאת.

רעיון נוסף מצוי במילים הבאות בפסוק, "וַיִּרְדּוּ בְּדָגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם". בני האדם רודים בבעלי החיים, אך אין שום רמז לכך שלבני אדם כלשהם יש זכות לרדות בבני אדם אחרים. המשורר האנגלי ג'ון מילטון, באפוס שלו 'גן העדן האבוד', ראה בכך – ממש כמו המדרש – את חטאו של נמרוד, מלכה הגדול הראשון של בבל ועל פי המשתמע גם בונהו של מגדל בבל. מילטון כותב שכאשר סופר לאדם הראשון שנמרוד

"יָרוּם לְבֹו עַל אָחִיו לְהִשְׁתַּרֵּר עֲלֵיהֶם", חורה אפו של אדם בכך הסורר:

בְּן נַעֲוֹת הַמִּרְדּוֹת! אֵיכָכָה מְלֹאוּ לְבֹו
לְהִתְנַשֵּׂא עַל אָחִיו לְקַחַת לוֹ מִמֶּשְׁלָה
אֲשֶׁר אֲדֹנֵי אֱלֹהִים לֹא חָלַק לוֹ?
הוּא נָתַן לָנוּ לְמִשְׁלַל בְּמַעֲשֵׂי יָדָיו -
בְּעוֹף בְּבִהֶמָה וּבְדָגָה; אָכַל בְּנֵי אָדָם
כָּלָם אֲחִים הֵם, אֵין אֲדוֹן וְעֶבֶד,
כִּי הָאָדָם חָפְשִׁי, וְאֲדוֹן אֶחָד אֱלֹהִים,
וְעַז פָּנִים הֵהוּא הַנוֹשֵׂא כֶּתֶר לֹא לוֹ;
לֹא לְבָד לְאֲנָשִׁים יַעֲשֶׂה עוֹל וְחָמָס,
כִּי זֶמֶם מְגַדְלוּ גַם לְהֶלֶחֶם בְּאֱלֹהִים.²

ערעור על זכותם של בני אדם לשלוט בבני אדם אחרים בלי הסכמתם היה אז בחזקת כל יעלה על הדעת. הרי בכל החברות המתקדמות התקיים שלטון מסוג זה. וכי כיצד יכלו לנהוג אחרת? כלום אין זה מבנה היקום עצמו? האם השמש אינה שולטת ביום? האם הירח אינו מושל בלילה? האין האלים עצמם נתונים בהיררכיה שלטונית בשמיים? כבר בפרק א' בספר בראשית מובלעת הסתייגותה העמוקה של התורה, הסתייגות שתעלה במפורש בספר דברים, ממוסד המלוכה – משלטונו של אדם על אחיו.

הלימוד השלישי טמון בעצם הפרדוקס שבאמירה של אלוהים "נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדִמוֹתֵנוּ". בקוראנו מילים אלו אנו שוכחים לפעמים שביהדות לאלוהים אין צלם ואין דמות. הדיבר השני בעשרת הדיברות אוסר לעשות צלם ודמות של

אלוהים: זוהי עבודה זרה. משה הדגיש כי במעמד הר סיני "קוֹל דְּבָרִים אֲתֶם שֹׁמְעִים וּתְמוּנָה אֵינְכֶם רֹאִים זוֹלָתִי קוֹל" (דברים ד, יב).

לאלוהים אין צלם מפני שהוא איננו מוחשי. הוא נשגב מן העולם הגשמי שהרי הוא ברא אותו. מכאן שהוא חופשי ואינו נתון במגבלות החומר. לכך מתכוון ה' כשהוא אומר למשה בסנה ששמו הוא "אֵהְיָ אֲשֶׁר אֵהְיָ" (שמות ג, יד), וכשהוא אומר לו לאחר חטא העגל "וְרַחֲמֵי אֶת אֲשֶׁר אֶרְחֹם" (שמות לג, יט). אלוהים הוא חופשי, ובעשותו אותנו בצלמו הוא נתן גם לנו את הכוח להיות חופשיים. חופש הבחירה הוא צלם האלוהים שבנו.

התורה מבהירה היטב כי זו הייתה מתנתו הגורלית ביותר של אלוהים לאדם. בני האדם משתמשים לא נכון בחופש שניתן להם. אדם וחיה מפירים את מצוות אלוהים. קין רוצח את הבל. בסוף פרשתנו אנחנו מוצאים את עצמנו בעולם של ערב המבול, בארץ שמלאה חמס כדי כך שאלוהים התחרט על שברא את האדם. זוהי הדרמה המרכזית של התנ"ך ושל היהדות בכלל. האם נשתמש בחופש שלנו כדי לקיים את הסדר, או נשתמש בו לרעה, ליצור תוהו ובוהו? האם נכבד את צלם אלוהים השוכן בלבו ובנפשו של כל אחד מאתנו – או נרמוס אותו?

אלו אינן רק שאלות עתיקות. הן חיות עמנו היום כמו בכל רגע בעבר. מאז קריאתו של ניטשה לנטוש את האמונה באלוהים ואת האתיקה היורדא-נוצרית גם יחד, העלו הוגי דעות את השאלה אם הצדק, זכויות האדם וכבודו הבלתי מותנה של האדם מסוגלים לשרוד על בסיס חילוני טהור. ניטשה עצמו חשב שלא.

שאלות לשולחן השבת

- מה לדעתכם מבקשת התורה ללמדנו באומרה שהאדם נברא "בצלם אלוהים"?
- מה ברעיון זה עשה אותו, בימי המקרא, למהפכני? האם גם בימינו הוא רעיון רדיקלי?
- כיצד משפיע רעיון זה באופן מעשי על חיינו כיהודים?

בשנת 2008 פרסם הפילוסוף איש ייל ניקולס וולטרסדורף ספר מרשים הטוען כי מושג הצדק במערב מושתת על האמונה כי "לכולנו ערך שווה וגדול: ערכו של מי שנברא בצלם אלוהים ושאלוהים אוהב אותו אהבה גואלת".³ לטענתו, אין שום רציונל חילוני שמבנה מקביל של צדק יכול להיבנות עליו. לכך בוודאי התכוון ג'ון פ' קנדי כאשר דיבר בנאום ההשבעה שלו בינואר 1961 על "אמונות מהפכניות שאבותינו לחמו למענן", שלפיהן "זכויות האדם באות לא מנדיבות לכה של המדינה, אלא מידו של אלוהים".

רעיונות כבירים עשו את המערב למה שהוא. רעיונות כגון זכויות האדם, ביטול העבדות, ערך שווה לכולם, והצדק המושתת על הרעיון שהזכות גוברת על הכוח.⁴ כל אלה, מקור נביעתם הוא ההכרזה בפרק הראשון של ספר בראשית, שכולנו נבראנו בצלם אלוהים וכדמותו. לשום טקסט אחר לא הייתה השפעה גדולה מזו על מחשבת המוסר, ושום ציוויליזציה אחרת לא אחזה בחזון נשגב יותר על אודות מה שנקראנו להיות.

- 1 על משמעותם של סיפורי אדם וחווה ועץ הדעת בעיניי אכתוב בהזדמנות אחרת. בינתיים ראו מורה נבוכים א, ב.
- 2 יוחנן מלטון [ג'ון מילטון], ויגרש את האדם [גן העדן האבוד], מאנגלית: י"ע סלקינסון, וינה: 1871, ספר יב, עמ' 330-333.
- 3 Nicholas Woltersdorff, *Justice: Rights and Wrongs*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008, 393.
- 4 במבוא לספרו של הרב זקס *Essays on Ethics* תמצאו הרחבה בעניין.